

ВЕЛИЧКО ТОДОРОВ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОВТОРИТЕЛНОСТТА НА ЛИТЕРАТУРНИЯ ТИП

Матей Броучек и Ганьо Балкански

За изясняване универсализма на някои байганьовски черти българската литературоведска компаративистика неведнъж е прибегвала до услугите на позитивни (интегрални) сравнения. Но само допреди десетина години нейните представители трудно можеха да си представят как на практика ще конкретизират социално историческия и художествения механизъм за появата на байганьовския литературен тип чрез негативно (дезинтегрално) сравнение. Отрицателната успоревица на Никола Георгиев¹ между Йозеф Швейк и Ганьо Балкански действително даде силен начален тласък в това отношение, но остана почти незабелязана от почитателите на Алеко в науката. Едва Боян Ничев² в стремежа си по-прецизно да категоризира повторителността на литературния феномен, стигна до идеята за провокативното съпоставяне на томасановия Адриан Леверкюн и популярния герой на Алеко.

Както Н. Георгиев, така и Б. Ничев недвусмислено подсказаха, че самата природа на литературния тип обсебва приликата и контраста в тотална взаимна зависимост. Първият напомни за оценъчния знак, с който Швейк и бай Ганьо живеят в съзнанието на обществото, а вторият на сравнителна основа разкри някои проблеми на народопсихологията. Но в обогатяването на негативната релация «бай Ганьо и другите» двамата изследователи имат своеобразен предходник.

Още през 1957 г. чешкият българист Зденек Урбан³ подсказа за близостта между Матей Броучек и Ганьо Балкански, но тъй като още тогава презумптивно беше посочил, че може би става дума за влияние от страна на Сватоплук Чех върху Алеко Константинов, той повече не се върна към находката си.

Няколко години преди «веселите българи» да се отправят с нови вагони към Прага оформеният вече като поет Сватоплук Чех издава една след друга своите «броучекиади». Най-напред в сп. «Квети» през 1886 г. излиза пътеписният очерк «Разходката на пан Броучек до луната». Две години по-късно е издадена сатиричната повест «Истинската разходка на пан Броучек до луната», а през 1889 г. — «Новата епохална разходка на пан Броучек, тоя път из XV столетие». Една година след като бай

Ганьо посещава Пражкото изложение, там се отзовава (въпреки колебанията на своя създател) и героят на Сватоплук Чех («Матей Броучек на изложението»).

Това са фактите, които по всяка вероятност са обусловили презумпцията на З. Урбан, но липсата на каквито и да е досега факти, доказващи предполагаемото влияние на «броучекиадите върху замисъла и реализацията на «Бай Ганьо», ни задължават (за кой ли път?) да не робуваме на «влиянологията», а да се опитаме да надникнем чрез квазифантастичните разходки на пан Броучек и невероятните похождения на един съвременен българин в механизма на повторителността на литературния тип.

Ако започнем с видимите аналогии, ще трябва най-напред да посочим, че както Броучек, така и Ганьо се изявяват в своеобразна симетрична система от два основни топоса: в първия случай — луната и историческото минало (хуситска Прага), а във втория — Европа и България. Но докато Броучек се движи в противоположни на изходната ос — реалността на XIX в. — посоки, то Ганьо във втората част пуска здрави корени на родна почва. Тези различни сюжетни решения са мотивирани от специфичния обществено-политически живот на епохата, в която са замислени и реализирани творбите на Сватоплук Чех и Алеко Константинов.

Разюзданите политически страсти в новоосвободената, но икономически все още немощна България, са най-плодородното поле (и това е осъзнат от Алеко факт) за овеществяване на ганьовите амбиции. От друга страна обаче, конкретно-историческият спецификум е и най-ефикасният проявител (това добре знае и самият бай Ганьо) на социално-психологическата характеристика на героя. Икономическият просперитет на Чехия и яловостта на чешките буржоазни партии от своя страна пък принуждават Чех да проектира своя персонаж на фона на славното хуситско минало и по този начин, релефно да очертае имплицитно маркираните в първата част свойства и пороци на персонажа. Но целта и на двамата творци е една и съща — да намерят най-подходящия израз на личните си разочарования. Постигат я чрез определени социални типове, които се реализират в суверенен национален и исторически контекст.

И двата персонажа се обособяват в творчеството на Сватоплук Чех и Алеко Константинов перифрастично и постъпателно, докато изкристализират като сатирични фокуси на чешкия и българския буржоа. Възникнали обаче веднъж, Матей Броучек и Ганьо Балкански функционират като «широко събирателни образи-модели» (определението е на Милена Цанева) и претендират за права в други обществени и битови ситуации. Жизнената основа на «Бай Ганьо» е по-силна, но и героят на Чех има определен конкретно-исторически характер. Първообразът му е антипатриотът и филистерът пан Калмус от едноименната сатирична скица на Сватоплук Чех, възникнала през 1869 г. Пан Броучек е типичен пражки домопритежател, оформен под непосредственото влияние на консуматорския императив на буржоазната среда. За разлика от експонирания търговски нюх на бай Ганьо, той е дълбоко равнодушен към всичко онова, което остава извън рамките на «бидермайеровското» му ежедневие.

В чешката литература на XIX в. много преди Сватоплук Чех можем

да открием осъждането на егоизма и бюргерското самодоволство на имотните класи. Но Челаковски, Тил, Немцова, Рубеш и Неруда наблюдават еснафско-потребителската стихия в зародишно състояние и не успяват да диференцират и дистанцират нейните жертви от естествената им среда, за да открият абсурдността им. Аналогичен е и случаят с българската литература на XIX в. И в нея далече преди Алеко се усеща критически активитет срещу «байганьовщината». Но трябваше Чех и Алеко да възкресят идеята за фолклорния странствуващ глупак и по този начин да организират количествените натрупвания в качествено ново цяло, типологизиращо същността на чешката и българската буржоазия от втората половина и края на миналото столетие.

За героите на Сватоплук Чех и Алеко Константинов много по-важно от сюжетната структура на пътуването е, че непрекъснато изпадат неподготвени в *circulus vitiosus*. Поведението им в омагьосаните кръгове на луната, в хуситска Прага и из Европа далече не е мотивирано само от неочакваната среща на две различни цивилизации. Трагедийно-комичните превъплъщения на Матей Броучек и бай Ганьо са обусловени и от психологическия смисъл на техните напъни да се измъкнат от безизходното положение. Квазиепикурейци по натура, Броучек и Ганьо по принцип не могат да изоставят земните облаги заради платоническите наслади на чистия дух. Ето защо пан Броучек в очите на своя Виргилий — поета Лазурни — изглежда като земен профан, а за Матей фантазьорството на селенитите (обитателите на луната) звучи като нечуван абсурд: на луната да живеят чехи, а да нямат кръчми!; пияниците посещават читални, където се наливат с поетически строфи!; а за да се избегнат нощем скандалите, властите забранили да се продават стихове след полунощ! В очите на своите виргилиевци Ганьо също изглежда като профан, но това ни най-малко не го безпокои, защото той се ръководи преди всичко от собствените си материално-телесни нужди, без да се съобразява с това дали е на обед при Иречек или на разговорка в двореца. Само по този начин можем да си обясним изключително идентичното поведение на двамата герои по време на ядене и пиене., Разликата е само в това, че на хуситската трапеза пан Броучек е принуден да си бърше устата в покривката на масата, да обременява своите домакини непрекъснато с етикета на XIX в., докато бай Ганьо принуждава домакините си изцяло да пренебрегнат този етикет. Първият постоянно е упрекван от хусита Домшик да не се моли и благодари непрекъснато, а вторият току суче мустаките, току се поуригва в шепата, току мъмри «пърдон». Но и двамата дето ходят, носят със себе си своята атмосфера, своите нрави и обичаи, които инстинктивно активизират, щом като попаднат в омагьосан кръг. Именно в такива ситуации Матей Броучек и бай Ганьо не само са обект, но и средство за критика. Или по-точно — средство за пародия.

От рицарския епос на Средновековието през авантюрните романи на Ренесанса до творбите на Скот, Стивънсън и Верн литературните герои се отправят в странствуване и изпитание извън родната планета и страна. От всички тях Броучек и Ганьо са едни от най-домоседните, защото ненавиждат романтиката и не познават откривателската страст. И въпреки всичко те пътуват: първият по желание на своя създател се от-

правя към луната и недрата на историята, вторият — независимо от волята на създателя си обикаля света «с туй пусто гюлово масло», а като надушва, че търговийката му не върви, навира си гагата в уйдурмите на българския политически живот. Отсъствието на идеали, реакционността и мракобесие то на буржоазното съвремие, което не могат да приемат, тласкат Сватоплук Чех и Алеко Константинов към охудожествяване на такива сюжети от собствения им опит, среда и спомени, чрез които да предизвикат редуцията на героя в антигерой. А патилата по време на пътуване в това отношение наистина дават благоприятни възможности. Те именно оформят «външния» омагьосан кръг на персонажите, т.е. кръга, изтъкан от движението на Броучек и Ганьо в пространството и времето. Тяхната статика пък от своя страна чертае «вътрешния» омагьосан кръг, т.е. кръга, в който героите разкриват своя манталитет и психология.

За разлика от бай Ганьо пан Броучек е дефетистична личност, чиито примитивни потребности могат лесно да бъдат задоволени. В отличие от шумната общителност на нашенеца, Матей настоява за спокойствие, ред и тих живот. Външно той е безобиден тип, който нищо не руши, но и не създава нищо. На практика обаче и той, както бай Ганьо, е враг на всеки прогрес. Сами по себе си двамата не са опасни, но взети заедно те вече свидетелствуват за деградацията на дребнобуржоазната класа. Тяхното поведение и логика на действията им са определени от хипертрофираното чувство за собственост. Те все още не са капиталистически експлоататори, но не са и жертва на борбата за съществуване. Недвижимото четириетажно имущество на пан Броучек и мускалите на бай Ганьо им вдъхват увереност, която динамизира у тях чувството за превъзходство над другите. Но на практика те нямат поводи да изявят това превъзходство, тъй като по време на своите разходки Броучек вече не е домопритежател, а въпреки пословичното си старание в края на първа част Ганьо е принуден с печал да констатира, че Анадолука му е изляз главата. Така противоречието между претенциите на двамата за значителност и тяхното истинско нищожество, между увереността в неоспоримите си достойнства и отсъствието на такива се превръща в един от основните източници на комизъм в «броучекиадите» и в «невероятните разкази за един съвременен българин».

За разлика от бай Ганьо пан Броучек цени ларвите само дотолкова, доколкото листата им могат да послужат за приготвяване на свинско печено! Колкото повече първият се опиянява от външния блясък и фанфарите на славата, толкова повече вторият се оставя да бъде носен от сивото течение на бюргерското си ежедневие. Но и при най-малкото посетелство върху собственото им благоразположение и двамата реагират по един и същ начин: ще наредят, ще нацапат, ще насолят здравата някого във вестника, та дори и да трябва нещичко да платят, по ще има да ги помнят. А при първа по-сериозна опасност инстинктът за самосъхранение и благоразумието на егоиста винаги ги заставят да със силните на деня, независимо от анонимното негодувание: «На маймуни ни обърнахте, да ви земе дявол . . .». Благодарение на тази безотказна мимикрия само за няколко минути Броучек се превръща от немец и католик в чех и хусист, а после от пражанин в таборит. Тези

няколко минути за Ганьо са достатъчни да преименува Стамболов от Нютон в . . . Калигула на българския небосклон.

При прехода от луната към историята и от Европа към България Матей Броучек и Ганьо Балкански от герои на приключения се превръщат в антигерои на ситуации. Първият заживява като пълна противоположност на персонажите от цялостното творчество на Сватоплук Чех, а вторият решително се налага като антипод на авторовия нравствено-естетически идеал. Тази метаморфоза до голяма степен обуславя и отношението на Чех и Алеко към тях. Докато Броучек се разхожда по луната, а Ганьо обикаля Европата, авторите с подчертана почителност говорят за патилата им и въпреки че през цялото време иронизират тяхното поведение, те не ги презират. Защото са ги осъзнали като псевдонационални тигове в омагьосания кръг на една друга цивилизационна среда, неадекватна на родната им.

Като сближават противоположностите и мобилизират естествените ресурси на комичното, заложили в подобни стълкновения, Чех и Алеко независимо един от друг създават редица аналогични комични ситуации, в които героите не само пародират персонажите на авантюрно-приключенческия роман, но и сами са обект на изследване. Така например както пан Броучек, така и бай Ганьо не са застраховани срещу чара на нежния пол, разбират и ценят всички видове женски прелести. Без да коментират защо и двамата герои са останали ергени, авторите имплицитно внушават, че по всяка вероятност от съпружеското пристанище са били отклонени главно поради страха от бурните вълни на чувствата. Защото у тях те са дегенерирани в соматични прищевки, поради което и Матей, и Ганьо не могат да се съдържат, като видят някое хубаво момиче да не го угловят за кръглата брадичка, да не го щипнат по червената бузка или да не го придърпат за талията. С подобна утилитарност те гледат и на изкуството. Броучек удостоява поетите само със саркастична усмивка, а на театър ходи веднъж на сто години, той обича бравурните оперети и разкошния кордебалет. Ръководен от принципа «чунким баша ми все опери е слушал», Ганьо разбира само от свирня и мохабет.

Съвсем друга е официалната авторова интонация към героите, след като единият се завръща в България, а другият попада сред хуситска Прага. Тук вече обектите, които трябва да преодоляват двамата герои в своите антипътувания, не са традиционните екзотични атрибути на пародирания в първите части приключенчески жанр, а контрастен фон, на който доминират метаморфозите на главните персонажи.

През 80-те и 90-те години на XIX в. изневяратата към националните интереси става основна норма на поведение за чешките политици във Виенския парламент. Лъжедемократизмът на чешката либерална буржоазия се маскира зад безплодната политическа игра на партии. Нейните представители неотклонно вървят към един социално-нравствен кръстопът: нямат сили да се борят за прогрес, но не намират и основания с достатъчна очевидност да се изявят като реакционна сила. Това кара Сватоплук Чех да съпостави един от продуктите на чешката буржоазия не със самата нея, както това прави Алеко във втората част, а със славното хуситско минало, което изразява идеала на писателя. По този начин в «Новата епохална разходка на пан Броучек, тоя път из XV сто-

летие» Чех създава рядко съчетание от сатирически и героично-епически жанрови възможности, чиято кулминация откриваме в «Приключенията на добрия войник Швейк».

В «Бай Ганьо се върна от Европа» Алеко възпроизвежда есенцията на печалната действителност. За Ганьо той вече говори със съзнанието, че читателите вече познават неговата култура и психика. Ето защо сега вече Алеко влага в изявите на новоизпечения политикан литературно-изпитателен смисъл (наблюдението е на Никола Георгиев): как бай Ганьо би издавал вестник, как би направил избори, как би се държал на прием в двореца и т.н. Спътникът на Ганьо в неговите европейски странствувания от Виргилий се е превърнал в хроникьор на ганьовия социологически феномен. Пародираният пътеписен жанр се трансформира в политически памфлет.

Успоредното разглеждане на набелязаните сходства и различия между Матей Броучек и Ганьо Балкански, без да претендират за изчерпателност, ни водят до следните изводи за повторителността на категорията литературен тип:

1. Повторителността на литературните типове в границите на един и същ синхронен срез може да бъде аксиална (когато първичният обуславя вторичните) и сингенитична (когато се появяват едновременно и независимо един от друг);

2. Сингенитичната повторителност трябва да се разглежда не само чрез и в опозицията «национално — социално», но и чрез и в опозицията «историческо — общочовешко»;

3. Когато повторителността е циклична (извън рамките на социалния контекст, в който възниква първообразът, но в същата национална среда), необходимо е да се държи сметка и за напрежението между психологическия суверенитет на типа и неговата национална инвариантност.

¹ Н. Георгиев, *Йозеф Швейк и бай Ганьо Балкански*. Пламък, кн. 6, 1973, 167—169.

² Б. Ничев, *Сравнително литературознание и национални литератури*. Проблеми на сравнителното литературознание, София 1978, 39—42.

³ Z. Urban, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*. Praha 1957, 76.

ON THE RECURRENCE OF A LITERARY TYPE

In the research is made an attempt to analyze the category of a literary type through the comparison of the hero from "the brouchekiads", by Svatopluk Čech and Ghanyo Balkanski by Aleko Konstantinov's work. The possibility of any direct influence from the Czech writer on the Bulgarian author is excluded. The resemblances and the differences in the behaviour of the heroes when they come upon different representatives of various cultures can be explained within the subject resources of the two writers who constantly put their personality in *circulus vitiosus*. The different way by which is realized this resourcefulness is determined by the concrete social-historical, specific character of the epoch, in which Svatopluk Čech and Aleko Konstantinov work and live. Having in mind the drawn conclusion, that Matej Brouček and Ghanyo Balkanski appear simultaneously and independently from each other, their advent is treated through the oppositions: "national—social" and "historical—universal".